

‘ગઝલ’ એટલે શું?

‘ગઝલ’ અરબીભાષાનો શબ્દ છે પણ ફારસી (પર્શિયન અર્થાત્ ઈરાની) કાવ્યપ્રકાર છે. શબ્દકોષ પ્રમાણે ગઝલનો અર્થ છે - ‘પ્રિયપાત્ર સાથે કરાતી વાતચીત’ કે ‘પ્રિયપાત્ર સાથે થતો સંવાદ’. અહીં ‘પ્રિયપાત્ર’ શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં નથી. પ્રિયપાત્ર કોઈપણ હોઈ શકે. કોઈના માટે પ્રિયપાત્ર તેની પ્રેયસી કે પ્રીતમ હોઈ શકે તો કોઈને ઈશ્વર કે અલ્લાહ પ્રિય હોઈ શકે. કોઈને મિત્ર પ્રિય હોઈ શકે તો કોઈને માટે મા પ્રિયતમ હોઈ શકે તો ક્યારેક પોતાની જાત સાથેનો સંવાદ પણ હોઈ શકે.

‘માનવીય અને ઈશ્વરીય સંબંધોનો કોઈ ત્રીજા જ પરિમાણમાં (ઈદમ્ તૃતીયમ્!) કરાતો ઉત્કંઠા અને આશ્ચર્ય-સભર સંવાદ’ એટલે ગઝલ. સરળ ભાષામાં કહીએ તો ‘માનવામાં મુશ્કેલ લાગતી કોઈ વાતનું તર્કબદ્ધ દલીલથી સાંભળનારનું નિર્વિવાદ સમર્થન કરાવી લેવાની કળા’ એટલે ગઝલ. સીધી અને સપાટ-બયાની (વાતચીત) એ ગઝલ બનતી નથી. મનફાવે તેમ વાતચીત કરવી એટલે ગઝલ નહીં પરંતુ એક ચોક્કસ બંધારણમાં રહીને બોલચાલની ભાષામાં પ્રિયજન સાથે સંવાદ કરવો તેને ‘ગઝલ કહેવી’ એમ કહેવાય. અર્થાત્ ‘પ્રિયજન સાથેની કાવ્યાત્મક વાતચીત’ એટલે ગઝલ એમ કહી શકાય. યાદ રહે; ગઝલ ગમે તેટલી કાવ્યાત્મક હોય તો પણ તેનું પ્રાણતત્વ છે ‘વાતચીત’. ‘વાતચીત’ કે ‘સંવાદ’ ગઝલનું મૂળ તત્વ છે. આવી વાતચીત જો ‘પ્રેમસભર વાતચીત’ હોય તો ‘સોનામાં સુગંધ’ ભળે.

જો કે આજની ગઝલ પ્રિયપાત્ર સાથેનો સંવાદ માત્ર રહી નથી. કાલાંતરે ગઝલનું ફલક વિસ્તાર પામ્યું છે. તેમાં વિવિધ માનવીય સંવેદનો અને પ્રવર્તમાન સમસ્યાઓ સાથેની નિસ્બત ઝીલાઈ છે. આગળ જણાવ્યું તેમ આ સંવાદ પ્રિયતમા સાથેનો હોઈ શકે અથવા ઈશ્વર સાથેનો પણ હોઈ શકે.

માનવીય પ્રેમની અભિવ્યક્તિને ગઝલની ભાષામાં ઈશકે મિઝાજી (ઈસ્ક-૯-મિઝાજી) કહે છે. ઈશ્વરીય પ્રેમની અભિવ્યક્તિને ગઝલની ભાષામાં ઈશકે હકીકી (ઈસ્ક-૯-હકીકી) કહે છે.

ગઝલનો ઉદ્ભવ અને પ્રવાસ

ગઝલનાં મૂળ અરબસ્તાનમાં છે. ગઝલ અરબસ્તાનથી વાયા ઈરાન હિન્દુસ્તાનમાં આવી. અરબી ભાષામાં અમીરો માટે કસીદા લખાતા અને ગવાતા. ‘કસીદા’ એટલે એક પ્રકારનું પ્રશસ્તિ કાવ્ય. અમીરો અને શાહોને ખુશ કરીને તેમની પાસેથી ઇનામ મેળવવાના એક સાધન તરીકે કસીદા લખાતા. આ પ્રકાર આપણા દેશમાં પણ સદીઓથી પ્રચલિત હતો. ગુજરાતી ભાષામાં ભાટ-ચારણો રાજાને ખુશ કરવા તેમની યશગાથા વણી લઈને (ન હોય તો ઊભી કરીને) પ્રશસ્તિગાન રજૂ કરતા તે જ રીતે મરાઠીભાષામાં ‘શાહીર’ (ભાટ) શ્રીમંત કે મહારાજાની સ્તુતિ કરવા શૌર્યરસથી ભરપૂર ‘પોવાડા’ રચતા અને ગાતા. તેવો જ અરબસ્તાનનો એક કાવ્યપ્રકાર છે ‘કસીદા’. આ કસીદામાંથી જ ગઝલનો ઉદ્ભવ થયો. કેવી રીતે થયો તે આગળ જોઈશું.

ગઝલ ઈરાનથી આવી એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે વાસ્તવમાં ઈરાનના કયા સ્થળનો આપણે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ? આપણે કયા ઈરાન (પર્શિયા)ની વાત કરીએ છીએ? યાદ રહે, તે આજના નકશામાં સમેટાઈને રહી ગયેલું ઈરાન નહોતું. તત્કાલીન ઈરાનની વિગત જાણવા આપણે ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરવું પડે.

ઈ.સ. છઠ્ઠી સદી પૂર્વે સેસાનીદ વંશનો સુવર્ણકાળ હતો. પર્શિયન સામ્રાજ્ય દૂર સુધી ફેલાયેલું હતું. હાલના નકશા પ્રમાણે કાળાસમુદ્ર (Black Sea)ના પૂર્વ ભાગથી શરુ કરી તુર્કી, ઉત્તરી ઇજિપ્ત, ઈરાક, ઈરાન, તુર્કમેનિસ્તાન, ઉઝબેકિસ્તાન, તઝાકિસ્તાન, ચીનનો દક્ષિણ-પશ્ચિમી ભાગ, અફઘાનિસ્તાન, યુનાઈટેડ-અરબ, ઓમાન, પાકિસ્તાન અને ઉત્તરી હિન્દુસ્તાનનો થોડોક ભાગ પર્શિયન સામ્રાજ્યમાં સામેલ હતા. (૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં ઈરાને તેનો ઘણોખરો ભાગ ગુમાવ્યો અને ત્યારબાદ હાલનું ઈરાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું.)

છઠ્ઠી સદીમાં આરબ મુસ્લિમો પર્શિયા પર આક્રમણ કરી એક પછી એક પ્રદેશો જીતતા ગયા. અને ઈ.સ. ૬૫૧ સુધીમાં આરબોએ (ખલીફા ઉમરે) પર્શિયા(ઈરાન)પર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવી લીધો, સેસાનિયન

સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો અને મુસ્લિમ શાસન સ્થાપ્યું. જરથુષ્ટ્રધર્મ સંકટમાં મૂકાતાં નવમી અને દસમી સદીમાં કેટલાંક પરશિયન (ફારસી એટલે કે પારસી) સમુદ્ર માર્ગે હિન્દુસ્તાન (સિંધ અને સંજાણ) આવ્યા. આમ હિન્દુસ્તાનમાં ગઝલ અને પારસીઓ બંને પરશિયા (ઈરાન)ની દેન છે.

ત્યારબાદ બીજા બસો વર્ષ સુધી (૯મી સદી) મુસ્લિમ અને ઈરાની પ્રજા વચ્ચે સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષ રહ્યો. એ રીતે કસીદા અરબસ્તાનથી ઈરાન પહોંચ્યા. અરબોના સાંસ્કૃતિક આક્રમણ અને પ્રભાવને કારણે ઈરાનમાં કસીદાનું ચલણ ચાલુ રહ્યું. જેને કારણે ઈરાની કવિઓ ફારસીભાષામાં અરબી છંદોનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા.

આમ વર્ષો સુધી અરબસ્તાનનું કસીદાનું સ્વરૂપ ફારસી (Persian) ભાષામાં ખેડાતું રહ્યું. કસીદા(પ્રશસ્તિકાવ્ય)નું સ્વરૂપ ચાર ભાગમાં (ચરણમાં) વહેંચાયેલું હોય છે. કસીદાના ચારમાંના એક ભાગમાં ગઝલનું સ્વરૂપ આકારાયું.

ગઝલનો પિતામહ: મહંમદ રુદકી આદી:

નવમી સદીમાં તત્કાલીન ઉત્તર-પૂર્વી ઈરાનના રુદકી શહેર (હાલના તઝાકીસ્તાનનું પંજાકેન્ટ) ના કવિ મોહમ્મદ 'રુદકી' આદીને કસીદાના ચાર ચરણ પૈકી પ્રથમ ચરણ (couplets)માં - જેમાં પ્રેમિકાના સૌન્દર્ય કે તેની ભરપૂર યુવાની વિષે વર્ણન કરવામાં આવતું - કાવ્યના નવા સ્વરૂપની શક્યતા દેખાઈ. તેમણે તે ચરણને અલગ તારવી નવું કાવ્ય સ્વરૂપ આપ્યું જે પાછળથી 'ગઝલ' તરીકે ઓળખાયું. કાલાંતરે ઈરાનમાં ગઝલને એક ચોક્કસ આકાર મળ્યો. એટલે કે ગઝલનો જન્મ તત્કાલીન પરશિયામાં (એટલે કે હાલના તઝાકીસ્તાનમાં) થયો એમ કહી શકાય.

રુદકી આદીને પરશિયન ભાષાનો આદ્યકવિ ગણવામાં આવે છે. તેની ૧૧૦૦મી જન્મજયંતી નિમિત્તે તઝાકિસ્તાન અને ઈરાનની સરકારે રુદકી આદીની ટપાલ ટીકીટ બહાર પાડેલી. તેમની આશરે ૧,૩૦,૦૦૦ (એક લાખ ત્રીસ હજાર) રચનાઓ પૈકી હાલ માત્ર બાવન રચનાઓ (કસીદા, ગઝલ અને રુબાઈ મળીને) પ્રાપ્ય છે.

પરશિયન ગઝલનો સંવર્ધક અને પ્રસારક: હાફિઝ 'શિરાઝી'

સદીઓ પછી (ઈ.સ. ૧૩૨૫-૧૩૯૦) ઈરાનમાં ખ્વાજા 'હાફિઝ-એ-શિરાઝી'એ ગઝલનો વિસ્તાર કર્યો અને ગઝલને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું કામ કર્યું. આમ 'ગઝલ' અરબસ્તાનથી તઝાકિસ્તાન અને ત્યાંથી હાલના ઈરાન (શિરાઝ) અને ત્યાર બાદ હિન્દુસ્તાન પહોંચી.

ગઝલનો ઉદ્ભવ અને પ્રવાસ

હાફિઝ ‘શિરાઝી’ નું મૂળ નામ ખ્વાજા શમ્સુદ્દીન મોહંમદ હતું. શિરાઝ (હાલના) ઈરાનનું સંસ્કૃતિક પાટનગર છે. શિરાઝમાં જન્મેલા હોવાને કારણે પોતાનું તખલ્લુસ ‘હાફિઝ-એ-શિરાઝી’ રાખ્યું. શિરાઝને ‘કવિઓનું શહેર’ પણ કહેવામાં આવે છે. આજે પણ ઈરાનીઓના હૃદયમાં ‘હાફિઝ શિરાઝી’ની ગઝલો અકબંધ જોવા મળે છે. હાફિઝનું સાહિત્ય ઈરાનમાં ઘેરેઘેર જોવા મળે છે. એના મૃત્યુના સાતસો વર્ષ બાદ પણ ઈરાનમાં ૧૨ ઓક્ટોબર ‘હાફિઝ-દિવસ’ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. હાફિઝ ‘શિરાઝી’ની કબર હાલના ઈરાનના ‘શિરાઝ’ શહેરમાં આવેલી છે.

હાફિઝ ‘શિરાઝી’ મહાન ચિંતક, બાહોશ અને હાજરજવાબી હતો. તેના વિશેની એક દંતકથા રોચક અને મજાની છે. તત્કાલીન ઈરાનમાં તૈમૂરલંગનું શાસન હતું. સમરકંદ રાજધાની હતી અને બુખારા ખૂબસૂરત શહેર હતું. (આજે આ બંને શહેરો ઉઝબેકિસ્તાનમાં છે). કોઈએ આવીને બાદશાહ તૈમૂરલંગને સમાચાર આપ્યા કે હાફિઝ શિરાઝી નામના કવિએ એની પ્રિયતમાના ગાલ પરના તલ ઉપર ફિદા થઈને સમરકંદ અને બુખારા ન્યોછાવર કરી દેવાની વાત કરી છે. તૈમૂરલંગ ફૂર રાજા હતો તેણે હાફિઝ શિરાઝીને રાજદરબારમાં હાજર થવાનું ફરમાન કર્યું. બાદશાહ તૈમૂરલંગે હાફિઝને પૂછ્યું; “તે તારી પ્રિયતમાના તલ ઉપર સમરકંદ અને બુખારા ન્યોછાવર કરી દીધાં એ વાત સાચી છે?” ત્યારે કોઈપણ જાતના ડર વગર હાફિઝે કહ્યું કે “બાદશાહ સલામત, વાત બિલકુલ સાચી છે. આવી ઉદાર સખાવતોને કારણે જ તો હું જીવનમાં ગરીબ રહી ગયો છું.” તેનો હાજર-જવાબ સાંભળી તૈમૂર ખુશ થયો અને શાયર હાફિઝને સન્માન સાથે મુક્ત કર્યો.

● હિંદુસ્તાનમાં પરિચય ગઝલનું આગમન:

રુદકી આદી પછી ૪૦૦ વર્ષ બાદ સુફી સંત અમીર ખુસરોએ (ઈ.સ. ૧૨૫૩- ૧૩૨૪) એ ફારસી ઉપરાંત ફારસી અને હિન્દી ખડીબોલી મિશ્રિત (એટલે કે એક ‘મિસરો ફારસીમાં અને બીજો મિસરો હિન્દી ખડીબોલીમાં) ગઝલો આપી. કહેવાય છે કે આજની ગઝલની એ પ્રારંભિક અવસ્થા હતી. જેના કારણે અમીર ખુસરો ભારતમાં ઉર્દૂના આદ્યકવિ કહેવાયા. તેમનું મૂળનામ ‘અબ્દુલ હસન યામીનુદ્દીન ખુસરો’ હતું. (તેમને ‘કવ્વાલીના પિતામહ’ પણ કહેવામાં આવે છે).

એમના પછી (ઈ.સ. ૧૩૨૫-૧૩૯૦) ખ્વાજા ‘હાફિઝ-એ-શિરાઝી’એ ઈરાનમાં પરિચય ગઝલની મશાલ સળગતી રાખી. તત્કાલીન સમયમાં ફારસી ભાષાનું કેટલું વર્યસ્વ હતું તે આપણને આ કહેવત દ્વારા પ્રતીત થાય છે.

“हाथ कंगन को आरसी क्या?
पढ़े लिखों को फ़ारसी क्या?”

हिंदुस्तानમાં ઉર્દૂ ગઝલનો પ્રારંભ:

ખરા અર્થમાં ઉર્દૂ સાહિત્યની શરૂઆત ભારતમાં ‘બાબા-એ-રેખ્તા’ ‘વલી’ ગુજરાતીથી (૧૬૬૭-૧૭૦૭) થઈ એમ કહેવાય છે. એમનું મૂળ નામ ‘શમ્મુદ્દીન મોહમ્મદ વલી’ હોવાનું કહેવાય છે. વલી ગુજરાતી જેમને ‘વલી દક્કની’ પણ કહેતાં - તેઓ અમદાવાદના હતા. આ ઉર્દૂ બોલી ‘રેખ્તા’માંથી ગઝલ ગુજરાતીમાં આવી. (રેખ્ત: = ઉર્દૂ કાવ્ય)

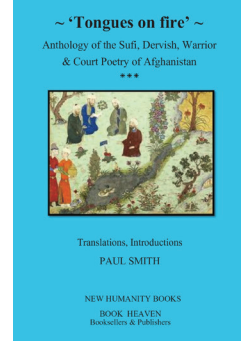
● ગુજરાતી ગઝલની શરૂઆત:

નડિયાદમાં જન્મેલા બાલાશંકર કંથારિયાએ ફારસીની છત્રછાયામાં પાંગરેલી ગુજરાતી ગઝલને (૧૮૫૮-૧૮૯૮) પોતાનું કહી શકાય તેવું સ્વરૂપ આપ્યું. એ કારણસર ગુજરાતી ગઝલનો આરંભ બાલાશંકર કંથારિયાથી થયો એમ કહી શકાય. ‘ગઝલ-વિવક્ષા’ માં ડૉ. રશીદ મીરે બાલાશંકરને ગુજરાતી ગઝલના ‘હાફિઝ’ કહ્યા છે.

● ગઝલનું ગુજરાતીકરણ:

ચાર ધોરણ સુધી ભણેલા ખોજા હરજી લવજી દામાણી - (૧૮૯૨-૧૯૬૨) ‘શયદા’એ ગઝલનું ગુજરાતીકરણ કર્યું એવું વિધાન રામપ્રસાદ બક્ષીએ કર્યું છે. ગઝલની સાથે ટૂંકી વાર્તા અને નાટકમાં પણ તેમણે કલમ ચલાવી.

ગઝલનો ઉદ્ભવ અને પ્રવાસ

‘Tongues on Fire’

(anthology of Sufi, Derwish, Warrior and court poetry of Afghanistan)

પુસ્તકમાં પૌલ સ્મિથ લખે છે કે:

“ઘણાંનું માનવું છે કે ઈસ્લામ આવ્યો તે પૂર્વે પર્શિયામાં રાજદરબારમાં ગઝલ ગવાતી હતી, પરંતુ આ સાબિત કરવા માટે એકપણ ગઝલ શેષ રહી નહીં. તે વખતે ભાટ લોકો ગઝલ ગાતા હશે અને વર્ષો બાદ પછીની પેઢી સુધી ગઝલનું આ સ્વરૂપ પહોંચ્યું હશે એવી શક્યતા પણ છે.”

અને એમ પણ લખ્યું કે...

“કેટલાંક વિદ્વાનો માને છે કે ગઝલ અરબીના કર્સીદા નામના કાવ્ય-પ્રકારમાંથી આવી છે. કર્સીદાના પ્રથમ ચરણમાં થોડાંક ફેરફાર કરીને કાવ્ય પ્રકાર જન્મ્યો તે ગઝલ તરીકે ઓળખાયો.”

આમ આગળ જણાવેલી અને પૌલ સ્મિથ બંનેની થીયરીમાંથી ‘કર્સીદામાંથી ગઝલ ઉદ્ભવી’ એવો સામાન્ય સૂર પ્રગટે છે માટે તેને સત્ય માનીને આગળ વધવું જોઈએ.